

ŽIDOVSKA VJERSKA ZAJEDNICA U SALONI

Ivan Matijević

Filozofski fakultet u Splitu
Odsjek za povijest
ivan.matijevic@ffst.hr

UDK: 26-784(398Salona)*03*
(497.583Solin)
<https://doi.org/10.34075/cs.55.2.3>
Pregledni znanstveni rad
Rad zaprimljen 9/2019.

Sažetak

Prema sadržaju Peregrinova natpisa podignutoga 382. godine u ceterijalnoj bazilici na Manastirinama G. B. de Rossi je pretpostavio postojanje židovske vjerske zajednice i njezinoga groblja u Salonu (coemeterium legis Iudaicae). Njegova je teza osnažena kada je F. Bulić na Gospinu otoku, oko stotinu metara istočno od salonitanskih gradskih zidina, pronašao ulomak sarkofaga s prikazom menore datiran u početak 4. stoljeća. Prisutnost Židova u Salonu indiciraju i neki drugi nalazi: keramička svjetiljka s prikazom menore iz 4. stoljeća, zatim gema s prikazom menore, šofara, etroga i lulava datirana između 4. i 7. stoljeća. Izravan dokaz za postojanje židovske vjerske zajednice je ulomak natpisa koji spominje tri religijske skupine: Rimljane, Židove i kršćane. Takav redosljed odgovara vremenu kada kršćanstvo još nije bilo afirmirano i stoga natpis valja datirati u kraj 3. ili početak 4. stoljeća. Na kraju, mora se spomenuti i nadgrobnni natpis Samaritanke Nof[---], preminule godine 539. i porijeklom iz još uvijek nepoznatog sela Pit[---]. Nemoguće je odrediti je li vjerom pripadala kršćanima ili Samaritanima.

Ključne riječi: Salona, Židovi, kršćani, groblje, natpis

1. DOKAZI O ŽIDOVSKOJ PRISUTNOSTI U RIMSKOJ PROVINCIJI DALMACIJI

Prisutnost Židova u rimskoj provinciji Dalmaciji arheološki je dokazana. U rimskoj vili u Mogorjelu sjeveroistočno od kolonije Narone (Vid kod Metkovića) pronađena je keramička svjetiljka s prikazom menore datirana u 4. stoljeće. Na jugoistočnom rubu istočne nekropole antičke Dokleje (Duklja kod Podgorice), s isklju-

čivo poganskim ukopima, otkrivena je židovska grobnica datirana u kraj 3. ili prvu polovicu 4. stoljeća. Sadržavala je kosture dvoje pokojnika kojima istraživači nisu uspjeli odrediti spol. Jedini prilog bio je unguentarij od zelenog stakla. Unutrašnji zidovi grobnice sadržavali su slikane prikaze menore i girlandi, male ptice, vijenca i geometrijskih oblika. Iz Peratovaca pokraj Jajca potječe Arsin nadgrobnni natpis (EDH HD033106) koji je postavio njezin brat *Ioses*, što je najvjerojatnije oblik imena *Josip*. Natpis započinje formulacijom *Dis Manibus* koju su Židovi izbjegavali, ali u nekim okolnostima ipak upotrebljavali. Vjerojatno je nastao u 2. ili 3. stoljeću. U Seniji (Senj) otkrivena je stela s prikazom ascije (CIL 3, 10055), postavljena Aureliju Dioniziju, Židovu iz Tiberijade i ocu troje djece. Bio je rimski građanin i umro kao pedesetogodišnjak u neko doba 3. ili 4. stoljeća. Ime *Dionysius*, kao i njegova ženska inačica, zabilježeno je na židovskim natpisima iz Egipta, Cirenaike, Ostije i Rima, papyrusima iz Aleksandrije i Filadelfije, na jednom ostrakonu iz Edfua. Židovi iz Tiberijade i Seforisa u Galileji također su potvrđeni u Rimu i peloponeskom Tenaru. Na području rimske Aserije (Podgrađe kod Benkovca) pronađena je keramička svjetiljka s motivom menore, isti motiv vjerojatno je bio i na keramičkoj svjetiljci iz Andetrija (Gornji Muć) u dubokom zaleđu Salone.¹

2. SALONA – GLAVNI GRAD RIMSKE PROVINCIJE DALMACIJE

Prije nego je Salona postala metropola rimske provincije Dalmacije, bila je mjesto intenzivne trgovine između Grka, ilirskih Delmata i Rimljana. U drugoj polovici 1. stoljeća pr. Kr., nakon što se u nju doselio znatan broj Italika Dalmacija je promovirana je u status rimske kolonije. Uslijedilo je vrijeme mira i ubrzanog razvoja popraćeno useljavanjem iz Italije i istočnog dijela Rimskog Carstva te je postala najveći grad na istočnoj obali Jadrana. Imala je amfiteatar, teatar, brojne hramove, veliku luku, terme, akvedukt, monumentalna gradska vrata i fortifikacije, nekropole koje su se pružale nekoli-

* Ovaj članak nastao je prema izlaganju *The Jewish Community in Salona* održanome na međunarodnoj konferenciji *Jews in the Balkans: History, Religion, Culture* u Splitu između 8. i 10. svibnja 2017. Zahvalan sam gospodi Ani Lebl i Židovskoj zajednici u Splitu što su mi ljubazno ustupili fotografije triju spomenika (sl. 4, 5, 6), Arheološkom Muzeju u Splitu zbog ustupanja triju fotografija (sl. 2, 3, 8) i gospodinu Jakovu Tekliču koji je autor dviju fotografija (sl. 1, 7).

¹ Detaljno o ovim spomenicima v. David Noy - Alexander Panayotov - Hanswulf Bloedhom (ur.), *Inscriptiones Judaicae Orientis, Volume I, Eastern Europe*, Mohr Siebeck, Tübingen, 2004., 20-24.

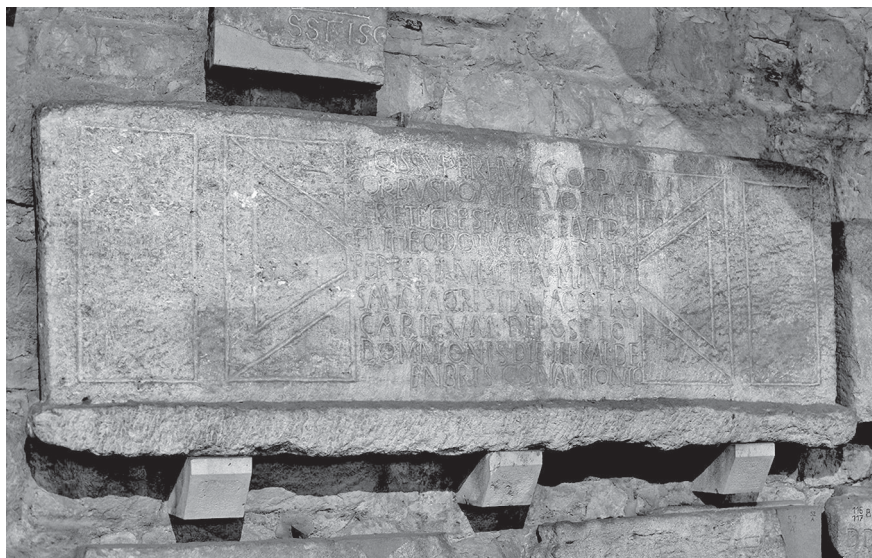
ko kilometara izvan grada, izvrsnu cestovnu povezanost s ostatkom provincije... Salona je na svojem vrhuncu imala između 40 i 60 tisuća stanovnika. U njihov mnogobožački svijet polako je ušlo kršćanstvo. U Poslanici Rimljanima sv. Pavao piše da je proširio Evanđelje do Ilirika (Rim 15, 19), a u Drugoj poslanici Timoteju da je poslao Tita u Dalmaciju (2 Tim 4, 10), no unatoč tome ovdašnja prisutnost kršćana ne može biti dokazana prije 3. stoljeća. Među mnogim kršćanima smaknutim za Dioklecijanovih progona 304. najpoznatiji je bio biskup Domnije. Poslije je Salona postala sjedište biskupa i najvažnije središte kršćanstva u Dalmaciji, s bazilikama podignutima iznad grobova mučenika na Manastirinama, Marusincu, Kapljuču... Od brojnih biskupa posebno isticanje zaslužuje Hezihije, koji se početkom 5. stoljeća dopisivao sa sv. Augustinom, sv. Ivanom Zlatoustim i papom Zosimom, te je sa biskupom Simferijem sagradio najveću gradsku baziliku (tzv. *basilica Urbana*) i posvetio je Kristu. U Saloni su 530. i 533. održani crkveni sabori. Grad je u prvim desetljećima 7. stoljeću bila na svome kraju. Zbog napada Avara i Slavena stanovništvo se razbježalo na obližnje otoke i Dioklecijanovu palaču.²

3. ARHEOLOŠKI NALAZI O POSTOJANJU ŽIDOVSKJE VJERSKE ZAJEDNICE U SALONI

Don Frane Bulić pretpostavio je postojanje židovskoga groblja u Saloni nakon što je Giovanni Battista de Rossi 1878. interpretirao jedan natpis (*CIL* 3, 9508) iz cemeterijalne bazilike na Manastirinama (sl. 1).³ Natpis kaže da je 382. godine *curator rei publicae Salonitanae* Flavije Teodot pokopao svoga sina Peregrina *in lege sancta christiana*. Očito je namjeravao reći *in coemeterio legis sanctae christianae*, što znači *na groblju svete kršćanske vjere*. De Rossi je, kao apsolutni autoritet za ranokršćansku epigrafiju, odmah pretposta-

² Iz vrlo opširne literature o povijesti Salone može se izdvojiti nekoliko ključnih naslova: Frane Bulić, *Po ruševinama stare Salone*, Arheološki muzej u Splitu, Split, 1986.; *Antička Salona* (ur. Nenad Cambi), Književni krug Split, Split, 1991.; *Salona Christiana* (ur. Emilio Marin), Arheološki muzej u Splitu, Split, 1994.; Ejnar Dyggve, *Povijest salonitanskog kršćanstva*, (ur. Nenad Cambi, Tomislav Marasović), Književni krug Split, Split, 1996.; *Longae Salonae* (ur. Emilio Marin), Arheološki muzej u Splitu, Split, 2002.

³ *Salona* 4, 410-412, br. 163: *Si q(u)is super hunc corpus alium / corpus ponere volueret(!) in/feret ec(c)lesiae argenti p(ondo) X / Fl(avius) Theodotus curator rei p(ublicae) /⁵ Peregrinum filium in lege / sancta cristiana collo/cabi(!) eum depos(it)io / Domnionis die III kal(endas) de/(c)enbris(!) con(sule) Antonio.*

Sl. 1. Peregrinov natpis. Manastirine, Salona. Arheološki muzej u Splitu.
Foto: Jakov Teklić.

vio postojanje židovske vjerske zajednice s vlastitom nekropolom jer je izraz *in lege sancta christiana* načinjen prema izrazu *in lege iudaica*, kojim su Židovi označavali svoju vjeru. Stoga su De Rossi i Bulić pomislili da je u gradu moralo postojati židovsko groblje – *coemeterium legis Iudaicae* – te da su prema ovom izrazu kršćani skrojili svoju sintagmu *coemeterium legis christiana*e kako bi razlikovali groblja. Godine 1927. Bulić je u svojim rukama držao prvi konkretan dokaz za ovu pretpostavku. Na Gospinu otoku, pokraj mjesta pronalaska sarkofaga hrvatske kraljice Jelene iz sredine 10. stoljeća i oko stotinu metara jugoistočno od starih salonitanskih gradskih zidina, pronašao je među ostalim kamenim rimskim spomenicima fragment sanduka vapnenačkog sarkofaga s prikazom menore datiran u početak 4. stoljeća (sl. 2). Isti motiv najvjerojatnije je bio i na lijevoj strani sanduka, a između njih u sredini morao je stajati pokojnikov nadgrobni natpis. Bulić je pretpostavio da je sarkofag pripadao malom židovskom cemeteriju smještenome uz rimsku cestu.⁴

⁴ Frane Bulić, *Jevrejski spomenici u rimskoj Dalmaciji i jevrejsko grobište u Solinu*, u: *Frane Bulić - Izabrani spisi*, ur. Nenad Cambi, Književni krug Split, Split, 1984., 529-536. Također vidjeti i Nenad Cambi, *Pogovor*, u: *Frane Bulić - Izabrani spisi*, ur. Nenad Cambi, Književni krug Split, Split, 1984., 635-637. Ukratko o

Sl. 2. Ulomak sarkofaga od vapnenca s prikazom menore. Gospin otok, Salona. Arheološki muzej u Splitu.
Foto: Tonči Seser.

Sl. 3. Keramička svjetiljka s prikazom menore. Salona. Arheološki muzej u Splitu.
Foto: Tonči Seser.

Sl. 4. Gema od žučkastog stakla. Salona. Arheološki muzej u Splitu.
Foto: Živko Bačić.

Prisutnost Židova u provincijskoj metropoli indiciraju i neki drugi nalazi. Prilično oštećena keramička svjetiljka sa nevješto izvedenim prikazom menore (sl. 3) može biti datirana u 4. stoljeće.⁵ Menora je također prikazana na gemi od žućkastoga stakla (sl. 4) i vjerojatno je bila probušena i nošena oko vrata kao privjesak. Nastala je između 3. i 7. stoljeća.⁶ Autori citirani u prethodnoj bilješci smatraju da je s jedne strane menore prikaz posude za ulje (*Keren apuh*) kojim se pomazivao novi kralj, a sa druge prikaz kutijice za držanje menorinih fitilja. Međutim, vjerojatno su lijevo od menore šofar i etrog, a desno lulav.⁷ Na dva starokršćanska nadgrobna natpisa spominje se ime *Sabbatius*, odnosno *Sabbatia*, što može ukazivati da su te osobe potjecale iz židovskog okruženja.⁸ Na zidovima Dioklecijanove Palače u Splitu također su otkriveni uklesani prikazi menore koje su vjerojatno ostavili graditelji krajem 3. ili početkom 4. stoljeća.⁹

De Rossijevoj i Buličevoj tezi v. Branimir Gabričević, *Židovska vjerska općina u Saloni*, u: *Studije i članci o religijama i kultovima antičkog svijeta*, Književni krug Split, Split, 1987., 234-242. Za dataciju fragmenta sarkofaga v. Nenad Cambi, *Sarkofazi lokalne produkcije u rimskoj Dalmaciji (od II. do IV. stoljeća)*, Književni krug Split, Split, 2010., 119.

- ⁵ Frane Bulić, *Jevrejski spomenici u rimskoj Dalmaciji i jevrejsko grobište u Solinu*, 532; David Noy - Alexander Panayotov - Hanswulf Bloedhom (ur.), *Inscriptiones Judaicae Orientis, Volume I, Eastern Europe*, 24; Petar Selem - Inga Vilogorac Brčić, *ROMIS – Religionum Orientalium monumenta et inscriptiones Salonitani. Znakovi i riječi. Signa et litterae III. Mythos – cultus – imagines deorum*, FF press, Zagreb, 2012., 198-199.
- ⁶ Frane Bulić, *Jevrejski spomenici u rimskoj Dalmaciji i jevrejsko grobište u Solinu*, 531; Branimir Gabričević, *Židovska vjerska općina u Saloni*, 241; Zrinka Buljević, *Geme*, u: *Salona Christiana*, ur. Emilio Marin, Arheološki muzej u Splitu, Split, 1994., 254-257; Petar Selem - Inga Vilogorac Brčić, *ROMIS – Religionum Orientalium monumenta et inscriptiones Salonitani*, 199.
- ⁷ David Noy - Alexander Panayotov - Hanswulf Bloedhom (ur.), *Inscriptiones Judaicae Orientis, Volume I, Eastern Europe*, 24. *Lulav* je izdanak iz srca palmira lišća, a *etrog* plod citrusa mirisne i debele kore. Zajedno s grančicom mirte i vrbe koriste se u proslavljanju blagdana Sukota u sinagogi. Sukot ili Blagdan Jenica traje sedam dana i podsjeća Židove na vrijeme kada su nakon Izlaska iz Egipta boravili u pustinji tijekom 40 godina i gradili sjenice od materijala koji bi pronašli. *Šofar* je ovnujski rog koji se u sinagogi upotrebljava na Roš hašanu (početak godine) i na kraju Jom Kipura (Dan pomirenja), pozivajući vjernike na pokajanje. Detaljnije o ovim blagdanima i njihovim simbolima v. Kotel Da-Don, *Židovstvo: život, teologija i filozofija*, Profil international, Zagreb, 2004., 62-66, 91-94.
- ⁸ Branimir Gabričević, *Židovska vjerska općina u Saloni*, 241-242. Prvi natpis je CIL 3, 9588 (*Salona* 4, 281-283, br. 83) i glasi: [--- Pi]scina Fl(avi) Sabbati Fl(avia) Se/[--- com]pari et Fl(avia) Regulia <f>(ilia)(?) s(ua)(?) qui co/[m]munit[er] c[on]sentien/tes comp[arav]erunt. Sadržaj natpisa CIL 3, 9612 (*Salona* 4, 585-587, br. 281) je mnogo jednostavniji: *Arca Sabbatiae*.
- ⁹ Tajma Rismondo, *Klesarski znakovi na zidovima Dioklecijanove palače u Splitu*, u: *Salona Christiana*, ur. Emilio Marin, Arheološki muzej u Splitu, Split, 1994.,

Znanost je morala čekati do 1954. za čvrsti dokaz o židovskoj zajednici u Saloni. Arheološka iskopavanja ranosrednjovjekovne nekropole pokraj crkve sv. Nikole zapadno od grada otkrila su dva fragmenta jednoga natpisa (sl. 5, 6, 7), koji glasi: [... *Ovaj grob*] *ako tko oskvrnuti bude htio, neka se na nj srde bogovi. Kolikogod njih Rimljani, Židovi ili kršćani obožavaju, štiju (oni) i bogove Mane. Nitko ono što ne želi da mu se dogodi, ne treba činiti.*¹⁰ Tri religijske skupine spomenute na natpisu trebaju poštovati svetost groba i dušu preminuloga. Ime prve skupine nije sačuvano, ali je objavljivač Gabričević zaključio da to moraju biti Rimljani. Druge dvije skupine su Židovi i kršćani. Prema ovome se smije zaključiti da je u Saloni postojala organizirana židovska zajednica jer ne bi imalo smisla isticati je na natpisu javnoga karaktera. Upotrijebljena sintagma (*habeant irata numina*) je politeistička i u skladu s običajima rimske epigrafike. Ako su Židovi i kršćani napravili ovaj natpis, sigurno bi upotrijebili drugačiji izraz, koji je za njih tipičan, kao što to pokazuju mnogi drugi primjeri. Stoga je očito da je natpis složen u duhu prve skupine koja je nesumnjivo bila politeistička i tada cjenjenija u društvu od ostale dvije te zato prva spomenuta. Navođenje Židova prije kršćana vrlo je znakovito, jer je u skladu sa službenim rimskim stavom iz 3. stoljeća koji se ogleda u religijskoj politici cara Aleksandra Severa, koji je „Židovima ostavio njihove privilegije, a kršćane je tolerirao“. To je važan element za datiranje jer u trećem desetljeću 4. stoljeća ovakav poredak ne bi bio realan. Redosljed Rimljani - Židovi - kršćani nesumnjivo korespondira s vremenom kada kršćanstvo još nije bilo potpuno afirmirano, prema čemu se najraniji dokaz o židovskoj zajednici u Saloni datira u kraj 3. ili u početak 4. stoljeća.¹¹

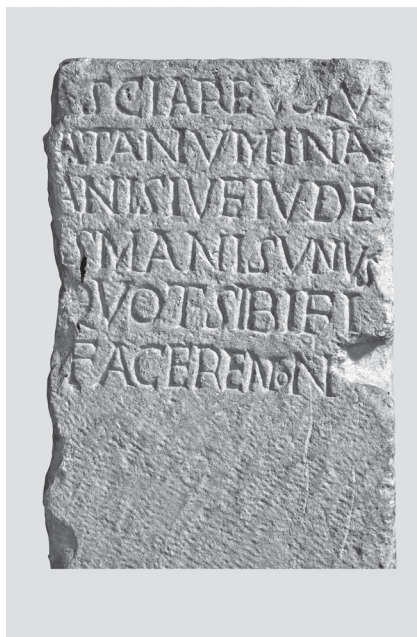
204. Iz Serdike potječe stela koju je svojoj ženi Aproniji iz Salone postavio Malho iz Sirije, čije ime upućuje na židovsko porijeklo. Može se samo nagađati je li ona živjela židovsku vjeru, o natpisu detaljno v. Petar Selem - Inga Vilogorac Brčić, *ROMIS – Religionum Orientalium monumenta et inscriptiones Salonitani*, 200-201. Bulić je oprezno pretpostavio da je kršćanin Aurelije Paladije, sin Belijabov, porijeklom iz Damaska u Siriji, i pokopan u Saloni (*CIL* 3, 13123; *Salona* 4, 1150-1151, br. 769), bio pokršten židov, v. Frane Bulić, *Jevrejski spomenici u rimskoj Dalmaciji i jevrejsko grobište u Solinu*, 534.

¹⁰ Petar Selem - Inga Vilogorac Brčić, *ROMIS – Religionum Orientalium monumenta et inscriptiones Salonitani*, 195. *Salona* 4, 250-256, br. 69: [---] / [--- hanc sepultu] / ram si qu[is] // [de]lasciare volu // erit habe[at] / ⁵ [ir]lata numina // quitquit(!) [Ro] // [m]lani sive Iude // i vel Crissi[ani](!) // <venerantur> // colent et[!] / ¹⁰ [de]os Manis(!) unus // quisque // quot sibi fi // [e]ri non vult[!] // facere non // ¹⁵ debet.

¹¹ Branimir Gabričević, *Židovska vjerska općina u Saloni*, 236-242. O ovome natpisu posebno detaljno u *Salona* 4, 250-256, br. 69. V. i Nenad Cambi, *Pogovor*, 636-637; David Noy - Alexander Panayotov - Hanswulf Bloedhom (ur.), *Inscriptiones Judaicae Orientis, Volume I, Eastern Europe*, 24-27.

Sl. 5. Lijevi ulomak natpisa koji spominje Židove. Nekropola pokraj crkve sv. Nikole, Salona. Arheološki muzej u Splitu.
Foto: Živko Bačić.

Sl. 6. Desni ulomak natpisa koji spominje Židove. Nekropola pokraj crkve sv. Nikole, Salona. Arheološki muzej u Splitu.
Foto: Živko Bačić.

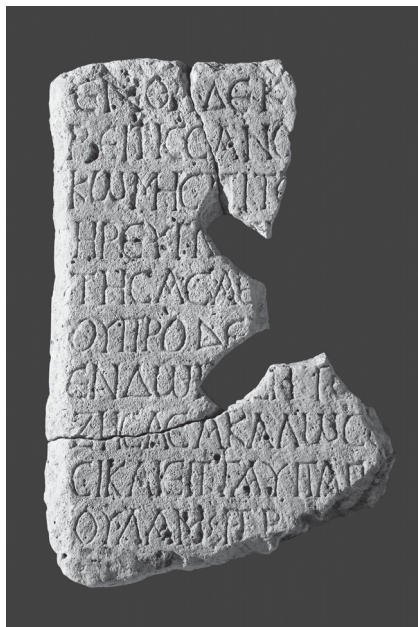
4. SAMARIJANKA NO[---]

Iz Salone potječe vrlo zanimljiv fragmentirani nadgrobni natpis podignut ženskoj osobi. Zvala se No[---], porijeklom iz sela Pit[---], a preminula je u Božjem miru u dobi od 27 godina na dan 18. kolovoza 539. godine. Općenito je prihvaćeno da je bila Samarijanka iako nije uobičajeno što je to istaknuto prije njezina imena.¹² Nije jasno je li bila kršćanka. Međutim, u tekstu ne postoji neki element koji nije kompatibilan s njezinom samarijanskom religijom. Smije se pretpostaviti da je pobjegla iz Samarije tijekom tamošnjih pobuna

¹² Salona 4, 1131-1132, br. 755: *Ἐνθάδε κ[ῆ]τε ἡ εὐμοι]/ρεῖτισσα Νο[..... ἀπό] / κόμης Πίτε[.... θυγάτ]/ἡρ Εὐγνώ[μίου, τελευ]/⁶τήσασα ἐν [εἰρήνῃ Θε]/οῦ πρὸ δεκαπ[έντε καλ]/ενδὼν [Σ]επτε[μβρίων] / ζήσασα καλῶς ἔ[τη εἶκο]/σι καὶ ἑπτά, ὑ(ατεία) Απ[πίωνος τ]/¹⁰οῦ λαμπρ[οτάτου vacat?].*

Sl. 7. Ulomci natpisa koji spominje Židove. Nekropola pokraj crkve sv. Nikole, Salona. Arheološki muzej u Splitu. Foto: Jakov Teklić.

Sl. 8. Nadgrobni natpis Samaritanke No[---]. Salona. Arheološki muzej u Splitu. Foto: Tonći Seser.

484. ili 529. godine iako je nemoguće ubicirati njezino rodno mjesto (Pit[---]). Samarijanci su potvrđeni na natpisima iz Soluna, Dela, Pireja i Atene.¹³

¹³ David Noy - Alexander Panayotov - Hanswulf Bloedhom (ur.), *Inscriptiones Judaicae Orientis, Volume I, Eastern Europe*, 27-28. Prije tri godine kontaktirao me gospodin Yaqob Bar-Karoza iz Indonezije i upitao postoji li kvalitetnija fotografija ovoga spomenika. Nakon što je velikom susretljivošću kolega iz Arheološkog muzeja u Splitu dobio vrlo lijepu fotografiju, razmijenili smo nekoliko e-poruka u kojima mi je između ostaloga objasnio kako Samarijanci vjeruju da ovaj natpis pripada Nomiji – pretku njihovih sunarodnjaka koji sada žive u Americi i Indoneziji. Bar-Karoza je u svome članku objavljenome u *AB Samaritan news* (30. 09. 2016.): (...) Nomija ima tako posebnu ulogu u našoj tradiciji i činilo se da će ostati nejasan, udaljeni fantomski lik prošlih vremena. (...) Je li Nomija bila Samaritanke, Židovka ili čak plod narodne mašte, nije izgledalo previše važno. (...) Zbog naše bliske povezanosti sa Židovima moja je pretpostavka bila kako najbolja nada u pronalazanje bilo kakvih podataka o Nomiji i njezinoj obitelji leži u židovskim zapisima. (...) Bar-Karoza opisuje trenutak kada je vidio Nomijin natpis u knjizi *Inscriptiones Judaicae: Bio sam istinski zaprepašten. Na trenutak sam bio*

ZAKLJUČAK

Prema sadržaju Peregrinova natpisa podignutog 382. godine u cemeterijalnoj bazilici na Manastirinama G. B. de Rossi je pretpostavio postojanje židovske vjerske zajednice i njezinoga groblja u Saloni (*coemeterium legis Iudaicae*). Njegova je teza osnažena kada je F. Bulić na Gospinu otoku, oko stotinu metara istočno od salonitanskih gradskih zidina, pronašao ulomak sarkofaga s prikazom menore datiran u početak 4. stoljeća. Prisutnost Židova u Saloni indiciraju i neki drugi nalazi: keramička svjetiljka s prikazom menore iz 4. stoljeća, zatim gema s prikazom menore, šofara, etroga i lulava datirana između 4. i 7. stoljeća. Međutim, izravan dokaz za postojanje židovske vjerske zajednice je ulomak natpisa koji spominje tri religijske skupine: Rimljane, Židove i kršćane. Takav redoslijed odgovara vremenu kada kršćanstvo još nije bilo afirmirano i stoga natpis valja datirati u kraj 3. ili početak 4. stoljeća. Na kraju, mora se spomenuti i nadgrobni natpis Samarijanke No[---] preminule godine 539. i porijeklom iz još uvijek nepoznatog sela Pit[---]. Nemoguće je odrediti je li vjerom pripadala kršćanima ili Samarijancima.

KRATICE IZDANJA

CIL – *Corpus Inscriptionum Latinarum*, Berlin.

EDH – *Epigraphische Datenbank Heidelberg* (<http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/inschrift/suche>) (18. rujna 2019.).

Salona 4 – *Inscriptions de Salone chretienne IVe-VIe siecles*, ur. Nancy Gauthier - Emilio Marin - Françoise Prévot, Collection de l'École française de Rome, 194/4, Niz "Salona" Arheološkog muzeja - Split, 12. Rome/Split: École Française de Rome / Arheološki muzej Split, 2010.

smrznut, raširenih očiju, a srce mi je podrhtavalo dok sam pažljivo čitao grčki tekst i njegov engleski prijevod shvaćajući ubrzo da je to epitaf moga pretka. Iskreno sam zahvalan gospodinu Yaqobu Bar-Karozu na njegovoj velikodušnoj i prijateljskoj pomoći koja mi je omogućila bolje razumijevanje povijesti Samarijanaca. Danas ih postoji oko 800, njihov Veliki svećenik stoluje u Nablusu, a sinagogu imaju u Holonu.

JEWISH RELIGIOUS COMMUNITY IN SALONA

Summary

According to the contents of Peregrine's inscription erected in 382 in the cemetery basilica at Manastirine, G.B. de Rossi assumed the existence of a Jewish religious community and its cemetery in Salona (*coemeterium legis Iudaicae*). His thesis was strengthened when F. Bulić found a fragment of a sarcophagus depicting a menorah dated to the beginning of the 4th century on Gospin Otok, about a hundred meters east of the Salonitan city walls. The presence of Jews in Salona is also indicated by some other finds: a ceramic lamp depicting a 4th century menorah, then a gem depicting a menorah, a shofar, an etrog and a lulava dating between the 4th and 7th centuries. However, direct evidence for the existence of a Jewish religious community is a fragment of an inscription mentioning three religious groups: Romans, Jews, and Christians. Such order corresponds to the time when Christianity was not yet affirmed and therefore the inscription should be dated to the end of the 3rd or beginning of the 4th century. Finally, the tombstone inscription of the Samaritan woman No [---] who died in 539 and originates from the still unknown village of Pit [---] must also be mentioned. It is impossible to determine whether she belonged by faith to Christians or Samaritans.

Key words: Salona, Jews, Christians, cemetery, inscription